

Damiens byl odsouzen 2. března 1757 k „veřejnému pokání před hlavní branou Chrámu v Paříži“, kam byl „přivezen v popravčí káře, nahý, jen v košili, drže hořící voskovou pochodeň o váze dvou liber“; dále „v řečené káře vezen na náměstí Grève a na popravišti, které tu bylo uchystáno, jeho tělo bylo na prsou, pažích, stehnech a lýtkách trháno kleštěmi, jeho pravá ruka držící onu dýku, již spáchal řečenou krvavou vraždu, byla pálena vřelou sírou a do míst, kde bylo jeho tělo trháno kleštěmi, bylo lito zároveň roztavené olovo, vroucí olej, horká směla, roztavený vosk a síra a poté bylo jeho tělo vlečeno a roztrháno tahem čtvera koní a jeho údy i trup spáleny v ohni, rozdraceny na popel a tento popel rozprášen byl ve větru.“¹⁾

„Nakonec rozčtvrcen byl tahem koní,“ líčí *Gazette d'Amsterdam*.²⁾ „Tento poslední úkon trval velmi dlouhou dobu, neboť koně, jichž bylo použito, nebyli navyklí tahati, takže bylo třeba namísto čtyř koní vzít šest; však ještě ani to nestačilo, bylo tedy nutné pro odtržení nohou toho nešťastníka přesekati mu nervy a přerežati klouby...“

Budiž řečeno, že třebaže byl vždy velkým rouhačem, neunikla mu teď z úst žádná slova rouhavá; toliko přemíra utri-

1) *Pièces originales et procédures du procès fait à Robert-François Damiens, 1757*, díl III, s. 372-374.

2) *Gazette d'Amsterdam*, I. dubna 1757.

pení nutila jej k hrůznému křiku a on často opakoval: Můj Bože, smiluj se nadě mnou, Ježíši Kriste, pomoz mi. Všichni diváci byli povzneseni starostlivostí faráře od Svatého Pavla, který přes svůj vysoký věk nevynechal jediný okamžik, kdy mohl utěšit trpícího.

A líčení bírice Boutona: „Rozžhavili síru, ale oheň byl tak chabý, že byla popálena jen kůže na hřbetě ruky, a ještě velmi málo. Poté popravčí, rukávy vykasané až ponad lokty, uchopil ocelové kleště, jež vyrobeny jsou právě pro takový případ, okolo jedné a půl stopy dlouhé, sevřel jimi nejprve lýtko pravé nohy, pak stehno, dále dvě svalnaté části paže, poté prsa. Tento popravčí, třebaže silný a robustní, musel vynaložit mnoho úsilí na to, aby odtrhl kusy masa, které sevřel v kleštích dvakrát či třikrát na stejném místě, zakroutil s nimi a to, co výtřhl, tvořilo na každém místě ránu o velikosti šestilibrového dukátu.

Damiens, který velice křičel, aniž by se však přitom rouhal, zvedl po tomto trhání kleštěmi hlavu a pohlédl na sebe; též popravčí pak ponořil železnou lžici do hrnce s oním lektvarem, zcela vroucím, který lál hojně do každé rány. Následně byl Damiens připoután k lanům vedoucím k postrojům určeným k zapřažení koní, načež do nich byli koně zapřaženi každý k jednomu údu podél stehen, nohou a paží.

Pan Le Breton, soudní zapisovatel, několikrát přistoupil k trpícímu, aby se jej zeptal, chce-li něco říci. Odpověděl, že ne; při každém mučení křičel tak, jak je líčeno, že křičí zatracení, nemajíce co říci: „Odpust, můj Bože! Odpust, Pane!“ Přes všechno to výše uvedené utrpení zvedl čas od času hlavu a směle se na sebe podíval. Lana tak utážená muži, kteří tahali za jejich konce, mu způsobovala nevýslovné bolesti. Pan Le Breton k němu znovu přistoupil a zeptal se ho, zdali nechce něco říci; řekl, že ne. Několik zvědůníků k němu přistoupilo a mluvili k němu po dlouhou dobu; s dobrou vůlí

políbil krucifix, který mu podávali, nastavil rty a pokaždé řekl: „Odpust, Pane.“

Koně rádně zabrali, táhnouce každý přímo za jeden úd, každý kůň byl veden jedním popravčím. Po čtvrt hodině ještě stále talaž ceremonie a nakonec po mnoha opakováních bylo nutno změnit směr tahu koní, tedy ti, co táhli za paže, byli vedeni k hlavě, ti u stehen byli vedeni směrem k pažím, čímž byly jeho paže lámány v kloubech. Tyto tahy byly několikrát opakovány bezúspěšně. Damiens zdvihl hlavu a pohlédl na sebe. Bylo nutné připojit dva další koně k těm, již byli zapřaženi do stehen, což úhrnem činilo šest koní. Žádný výsledek.

Nakonec řekl popravčí Samson panu Le Bretonovi, že zde patrně není žádná možnost ani naděje na dokončení celé záležitosti, a zda by se tedy zeptal Jeho Veličenstva, přeje-li si, aby odsouzeného rozčtvrtli několika ranami. Pan Le Breton navrhl se z města přinesl příkaz, aby se pokračovalo v dalších pokusech, tak jak již bylo činěno; koně však odmítali poslušnost a jeden z těch, již byli zapřaženi do stehen, padl na dlažbu. Zpovědníci znovu přistoupili k odsouzenému a mluvili k němu. Řekl jim (jak jsem slyšel): „Polibte mne, pánové.“ Pan farář od Svatého Pavla se neodvážil, pan de Marsilly se provlékl pod lanem přivázaným k pravé ruce a políbil jej na čelo. Popravčí se shromáždili okolo nich a Damiens jim řekl, aby nehřešili, aby konali svou povinnost, v čemž on jim nehodlá nikterak bránit; poprosil je, aby se za něho pomodlili k Bohu a požádal faráře od Svatého Pavla, aby se za něho pomodlil při nejbližší mši.

Po dvou či třech pokusech popravčí Samson a ten, který pracoval s kleštěmi, vytáhli dýky ze svých pochev a rozřezali mu stehna, jež nemohla být oddělena od trupu; čtyři koně zabírajíce naplno odtrhli obě nohy jednu po druhé, tedy nejprve nohu pravou a poté druhou; poté totéž učiněno bylo s pažemi, a to v okolí podpaží a ramen a ve čtyřech místech

dalších; bylo nutno řezati maso až na kost, aby koně zabírající ce naplno odtrhli nejprve paži pravou a poté druhou.

Tak byly čtyři údy jeho odděleny a zpovědníci přistoupili k němu, aby k němu promluvíli; avšak popravčí jim pravil, že jest mrtev, ačkoliv pravda je taková, že na vlastní oči viděl jsem toho člověka hýbati se a jeho dolní čelist zdvíhati se a opět klesati, jako by hovořil. Později dokonce jeden z popravčích příznal, že ještě když tělo jeho vyzdvíženo bylo a vhozeno na hranici, byl živ. Jeho čtyři údy, odvázaný od postrojů koňských, byly také vhozeny na hranici, postavenou po pravé straně popravistiště, pak tělo a všechny ostatky jeho byly pokryty poleny a oteprní a oheň vzplanul ve slámě smísené s tímto dřevem.

...Aby naplněn byl rozsudek, vše v popel bylo rozprášeno. Poslední kusy nalezené ve žhavých uhlech byly spáleny až o půli jedenácté hodiny večerní či později. Části masa a těla jeho páleny byly v ohni okolo čtyř hodin. Úředníci, mezi něž i já jsem byl počítán, jakož i můj syn, spolu s dráby, již byli k tomu přidělení, zůstali na místě téměř až do jedenácté hodiny večerní.

Byly pak činěny závěry z toho, že pes, který předchozího dne spal na trávníku, na němž oheň byl poté zapálen, ač několikrát za sebou odehnán pryč, stále se na to místo navracel. Není však těžké tomu rozumět, neboť to zvíře shledalo ono místo zajisté teplejším než jiné.³⁾

O tři čtvrtě století později tu máme denní rád sestavený Léonem Faucherem „pro Ústav pro mladé vězně v Paříži“.⁴⁾

„Článek 17. Den začíná pro vězně v šest hodin ráno v zimě, v pět hodin v létě. Práce potrvá devět hodin denně

3) Citováno v A. L. Zevaes, *Daniciens le récidive*, 1937, s. 201-214.

4) L. Faucher, *De la réforme des prisons*, 1838, s. 274-282.

v každé roční době. Dvě hodiny denně budou věnovány studiu. Práce a den končí v devět hodin v zimě, v osm v létě.

Článek 18. *Vstávání*. Při prvním znamení bubnu musí vězňové vstát a v tichosti se obléknout, zatímco dozorce otevře dveře cel. Při druhém znamení bubnu musí být již vzhůru a slátí si lůžko. Při třetím se seřadí podle pořádku, aby mohli přejít do kaple, kde je konána ranní modlitba. Mezi znameními bubnu jsou pětiminutové intervaly.

Článek 19. Ranní modlitba je vedena katechetou a po ní následuje čtení morálních či náboženských textů. Toto cvičení by nemělo trvat déle než půl hodiny.

Článek 20. *Práce*. Ve tři čtvrtě na šest v létě, ve tři čtvrtě na sedm v zimě vyjdou vězňové na dvůr, kde si umyjí ruce a obličej a obdrží první dávku chleba. Bezprostředně poté se rozejdou do dílen a nastoupí práci, která by měla začínat v šest hodin v létě, v sedm hodin v zimě.

Článek 21. *Oběd*. V deset hodin opustí vězňové zaměstnáni a dostaví se do společné jídelny; jdou si umýt ruce na své dvory a rozdělí se podle oddělení. Po jídle je čas na odpočinek až do za pět minut tři čtvrtě na jedenáct.

Článek 22. *Škola*. Za pět minut tři čtvrtě na jedenáct zazní buben, vězňové se seřadí a vstoupí po odděleních do školy. Výuka trvá dvě hodiny a je zasvěcena střídavě čtení, psaní, rýsování a počtům.

Článek 23. Za pět minut tři čtvrtě na jednu opustí vězňové školu po odděleních a odeberou se na své dvory k odpočinku. Pět minut před jednou hodinou se na znamení bubnu znovu rozejdou do dílen.

Článek 24. V jednu hodinu se vězňové musejí nacházet v dílnách; práce trvá až do čtyř hodin.

Článek 25. Ve čtyři hodiny vězňové odcházejí z dílen, aby se dostavili na dvory, kde si umyjí ruce a rozdělí se podle oddělení před vstupem do společné jídelny.

Článek 26. Večere a odpočinek, který následuje, trvají až do pěti hodin: v tu chvíli vstupují vězňové do dílen.

Článek 27. V sedm hodin v létě, v osm v zimě se končí s prací; v dílnách dostanou poslední dávku chleba. Poté provádí některý vězeň nebo dozorce čtvrt hodinovou četbu, týkající se nějakých poučných myšlenek či nějakého dojemného skutku, a následuje večerní modlitba.

Článek 28. V půl osmé v létě, v půl deváté v zimě musejí již být vězňové ve svých celách poté, co si na dvorech umyli ruce a byla vykonána prohlídka jejich šatstva; při prvním znamení bubnu se svléknou a při druhém se uloží na lůžko. Zavřou se dveře cel a dozorcí procházejí dokola chodbami, aby se ujistili o pořádku a klidu.“

*

Máme tu tedy veřejné mučení a časový rozvrh. Netrestají stejné zločiny, nepostihují stejný druh delikventů. Každý z nich však dostatečně definuje určitý styl trestání. Odděluje je méně než jedno století. Byla to doba, během níž se v Evropě a ve Spojených státech reorganizovala celá ekonomie trestání. Epocha velkých „skandálů“ tradiční justice, epocha nespočetných reformních projektů; doba nové teorie práva a zločinu, nového morálního nebo politického ospravedlnění práva trestat; doba rušení starých nařízení, zanikání zvyků a obyčejů; byly navrženy či sepsány „moderní“ zákony: Rusko, 1769; Prusko, 1780; Pensylvánie a Toskánsko, 1786; Rakousko, 1788; Francie, 1791, roku „IV“ (1801), 1808 a 1810. Pro trestní justici nastal nový věk.

Mezi množstvím těchto změn se zaměřím na jedinou: zánik mučení. Dnes máme sklony jej spíše přehlížet; ve své době snad poskytoval prostor pro přemíru krasořečnění; příliš snadno a příliš ukvapeně se připisoval na vrub procesu „humanizace“, takže jej ani nebylo třeba analyzovat. V čem však

tkví význam tohoto zániku, srovnáme-li jej s grandiózními institucionálními transformacemi, s explicitními a obecnými kódy, se sjednocenými pravidly soudního řízení? Téměř všude se zavádí porota, je definován zásadně nápravný charakter trestu a existuje tendence, která se od 19. století neustále zesilovala, přizpůsobovat trestání individualitám vinnků.

Trestání daleko méně bezprostředně fyzické, určitá diskretivnost v umění způsobovat bolest, hra mnohem subtilnějších a tlumenějších utrpení, zbavených jejich viditelné okázalosti – máme to vůbec považovat za jedinečný případ, není to spíše jen důsledek mnohem hlubších proměn? Určitý fakt je nicméně zjevný: během několika desetiletí zmizelo mučení, čtvrcení, amputované tělo, tělo symbolicky cejchované na tváři či rameni, vystavené, živé či mrtvé, pohledu veřejnosti. Zmizelo tělo jako hlavní terč trestních represí.

Na konci 18. a na počátku 19. století navzdory několikaletému velkému vzplanutí ponury svátek trestání pozvolně na vyhasíná. V této proměně se zkržily dva procesy. Neměly ovšem ani stejnou chronologii, ani shodný *raison d'être*. Na jedné straně mizí trestání jakožto divadelní představení. Cejchování trestání postupně ustupuje do pozadí a napříště již bude jen novým aktem soudního řízení či administrativy. Veřejné pokání bylo ve Francii poprvé zrušeno v roce 1791 a poté znovu v roce 1830 po jeho krátkém obnovení; pranýřování je odstraněno v roce 1789, v Anglii 1837. Veřejné práce, které byly v Rakousku, Švýcarsku a v některých státech Spojených států amerických prováděny přímo v ulicích měst či na významných cestách – galejnici spoutání v řetězech, pestrým ošacením, s koulemi na nohou, častující se s davem navzájem pohrdáním, urážkami, posměchem, útoky, znamenímí záští či úctami⁵⁾ – byly zrušeny téměř všude na

⁵⁾ R. Vaux, *Notices*, s. 45, citováno v N. K. Teeters, *They were in Prison*, 1937, s. 24.

konci 18. nebo v první polovině 19. století. Vystavování vězňůch se udržovalo ve Francii ještě roku 1831 navzdory ostře kritice – „nechutná podivaná“, jak to nazval Réal,⁶⁾ bylo nakonec zrušeno v dubnu 1848. Průvod trestanců, při němž byli galejníci spoutaní řetězy vlečení přes celou Francii až do Brestu a Toulonu, byl v roce 1837 nahrazen nenápadným náčerno natřeným uzavřeným policejním vozem. Trestání postupně přestávalo být divadelním představením. A vše, co by v trestání ještě mohlo poukazovat k spektakulárnosti, bylo napříště pocíťováno jako něco nevhodného; zdá se, jako kdyby funkcím trestního ceremoniálu přestávalo být postupně rozuměno a tento rituál, který byl „vyuštěním“ zločinu, vzbuzuje podezření, že s ním udržuje nekalé přibuzenství: jako kdyby se trestání rovnalo zločinu, či jej dokonce převyšovalo v krutosti, jako kdyby uvykalo diváky krvežíznivosti, od níž je chtělo odvrátit, jako kdyby jim ukazovalo četnost zločinů, připodobňovalo kata zločinci, soudce vrahům a v posledním okamžiku převracelo role, jako kdyby činilo popraveného objektem lítosti či obdivu. Jak prohlásil, ovšem příliš brzy, už Beccaria: „Vraždu, která pro nás představuje strašný zločin, vidíme zde provádět chladnokrevně a bez výčitek.“⁷⁾ Veřejná poprava je nyní vnímána jako ohnis-ko, v němž se znovu rozhořelo násilí.

Trestání se tedy postupně stává tou nejskrytější částí trestního procesu. To s sebou přináší několik důsledků: opouští doménu víceméně každodenní zkušenosti a vstupuje do oblasti abstraktního povědomí; jeho účinnost se vztahuje k jeho nevyhnutelnosti, a nikoli již k jeho viditelné intenzitě; zločin má odvracet jistota, že bude potrestán, a nikoli ono odporné divadlo;

6) *Archives parlementaires*, 1. prosince 1831, řada 2., díl LXXII.

7) C. de Beccaria, *Traité des délits et des peines*, 1764; zde citována edice F. Héla z roku 1856, s. 101.

exemplární mechanismus trestání mění svá soukolí. V důsledku toho spravedlnost již na sebe veřejně nebere zodpovědnost za násilí, které je spojeno s jejím prosazováním. Jestliže stejně jako zločin zabíjí či páchá násilí, není to již glorifikace její síly, nýbrž prvek jí samé, který je povinna tolerovat, který však jen obtížně snáší. Znamení hanby se redistribuuji: u trestu spektakulárního tryskala zahánějící hrůza z popraviště; obklopuvala zároveň kata i odsouzence: a hrozilo-li, že proměnit hanbu, která byla uvalena na popraveného, v soucit nebo v oslavu, obracela též pravidelně v zahanbení zákonem násilí popravčího. Napříště se budou pohoršení a světlo rozdělovat jinak; samotné odsouzení je považováno za to, co označuje delikventa jednoznačným a negativním znakem: veřejně jsou tedy přelíčení a rozsudek; exekuce je dodatečným ponižením, jež se justice odsouzenému osýchá uložit; proto si při ní udržuje určitý odstup a má vždy sklon svěřovat ji pod pečeti tajemství někomu jinému. Je ošklivé být trestaný, ale je i neslavné trestat. Odtud dvojitý systém ochrany, který justice ustavila mezi sebou a trestem, jež ukládá. Vykonávání trestu se postupně stává autonomním sektorem, jehož administrativní mechanismus snímá břemeno z justice; ta se osvobozuje od této neurčité trýzně byrokratickým zakrýváním trestu. Je charakteristické, že správa vězení ve Francii závisela po dlouhou dobu na ministerstvu vnitra a galeje byly pod kontrolou ministerstva námořnictví nebo kolonií. Ruku v ruce s tímto rozdělením rolí se dospívá k teoretickému popření: nemyslete si, že podstata trestu, který vám my druzí, soudci, ukládáme, spočívá v trestání; trest je hledán v nápravě, usměrňování, „léčení“; technika kultivace v případě trestu potlačuje přímé odpykání zla a osvobozuje úředníky od prostého řemesla trestání. Moderní justice a ti, kteří ji vykonávají, se stydí trestat, což ovšem nevylučuje jistou horlivost; tento stud bez přestání roste: na ráně, kterou způsobil, se mnozí psychologové a drobní funkcionáři morální ortopedie.

Zmizení mučení tedy znamená, že se ztrácí podiváná; avšak rovněž se rozpouští moc nad tělem. Rush píše v roce 1787: „Nemohu se ubránit naději, že není daleko doba, kdy šibenice, pranýž, poprava, bičování či lámání v kole budou v historii tělesných trestů považovány za znaky barbarství jistých staletí a jistých zemí a za důkazy chabého vlivu rozumu a náboženství na lidského ducha.“⁸⁾ Když van Meenen zahajoval o šedesát let později druhý vězeňský kongres v Bruselu, připomněl čas svého dětství již jako minulou epochu: „Viděl jsem zemi posetou koly, šibenicemi, popravišti, pranýž; viděl jsem kostry ohavně vpletené v kola.“⁹⁾ Vypalování znamenání bylo zrušeno v Anglii (1834) a ve Francii (1832); v roce 1820 se Anglie neodvážila provádět velké mučení zrádců v plném rozsahu (Thistlewood nebyl rozčtvrcen). Jedine bičování zůstávalo ještě do jisté míry součástí trestních systémů (Rusko, Anglie, Prusko). Avšak všeobecně se trestní praktiky stávaly zdrženlivými. V žádném případě se nedotýkat těla, anebo jen co nejméně a pouze proto, aby v něm bylo zasaženo něco, co tímto tělem není. Lze říci, že vězení, internace, nucené práce, galeje, zákaz pobytu, deportace – jež zalyaly tak významné místo v moderních trestních systémech – jsou spíše tresty „fyzické“: na rozdíl od pokání se působí přímo na tělo. Avšak vztah trest – tělo není identický s tím, který existoval v případě mučení. Tělo se tu nachází v pozici nástroje nebo prostředníka: jestliže je proti němu zakročeno tak, že je uzavřeno či nuceno pracovat, je to proto, aby bylo individuuum zbaveno svobody, považované současně jak za právo, tak za dobro. Tělo je v rámci tohoto trestání součástí systému omezování a zbavování, povinnosti a zákazů. Fyzické

8) B. Rush, vystoupení před Society for promoting political enquiries, citováno v N. K. Teeters, *The Cradle of the Penitentiary*, 1935, s. 30.

9) *Srov. Annales de la Charité*, 1847, sv. II, s. 529–530.

utrpení, bolest samotného těla nejsou již konstitutivními prvky trestu. Trestání prošlo cestou od umění nesnesitelných pocitů k ekonomii suspendovaných práv. Má-li justice ještě zapotřebí manipulovat a postihovat těla těch, kdo podléhají soudní pravomoci, bude se tak dít zpovzdálí, podle přísných pravidel a s vidinou „vyššího“ cíle. Díky této nové zdrženlivosti vznikla celá armáda odborníků a vystřídala kata, toho bezprostředního anatoma utrpení: dozorcí, lékaři, katechetové, psychiatři, psychologové, vychovatelé; pouhou svou přítomností u odsouzeného pějí na justici chválu, kterou ona potřebuje: dosvědčují, že tělo a bolest nejsou posledními cíli jejího trestání. A právě to je třeba vidět: dnes musí lékař bdít nad odsouzeným k smrti, a to až do jeho poslední chvíle – vstupuje sem jako pověřenec blahobytu, jako agent ne-utrpení, spolu s úředníky, kteří jsou pověřeni ukončit život. Když se blíží moment popravy, podává se injekce s utišujícími prostředky. Utopie soudnické zdrženlivosti: odstranit člověka a nenechat jej přitom pocítit nic zlého, zbavit ho všech práv, aniž by trpěl, ukládat tresty zbavené jakékoli bolesti. Uchýlení se k psychofarmakologii a rozličným psychologickým „vypínačům“, jakkoli mohou být pouze provizorní, je v přímé souvislosti s tímto „netělesným“ trestáním.

Moderní rituály trestu smrti podávají svědectví o tomto dvojím procesu – zánik představení a zrušení bolesti. Tentýž pohyb zasáhl v souladu s rytmem jejich vývoje evropská zákonodárství: stejnou smrtí pro všechny, aniž by s sebou musela nést, jak měla ve znaku, znamení určitého zločinu nebo společenského postavení zločince; smrt, která trvá pouhý okamžik, k níž není třeba přidávat žádnou zrušivost mučení ani ji zmnožovat, exekuce, která zasahuje spíše život než tělo. Například tu již nejsou žádné ty dlouhotrvající procedury, kdy je současně smrt oddalována promyšlenými přerušeními a zmnožována řadou po sobě jdoucích zásahů. Nejsou tu ani kombinace mučení, jež se objevovaly při popravování

kralovrahů anebo o kterých snil na počátku 18. století autor spisu *Hangings not Punishment Enough!* [Oběšení není dostatečný trest]¹⁰⁾ a které dovolovaly lámat odsouzenec v kole, poté jej bičovat do zemdlení, poté jej zavěsit do řetězů a nechat jej pomalu umírat hlady. Jíž žádné mučení, při němž je odsouzený vláčen na smyku (aby se zabránilo rozbití hlavy o dlažbu), při němž je otevřeno jeho břicho, jeho střeva hbitě vyvržena, aby je viděl na vlastní oči, a poté spálena v ohni; při němž je odsouzený nakonec stát a jeho tělo roztčvrveno.¹¹⁾ Redukování tohoto „tisíce smrtí“ na striktní popravu stěmím definuje zcela novou morálku vlastní aktu trestání.

Již roku 1760 se v Anglii experimentovalo (při popravě Lorda Ferrera) se strojem na oběšení (podlážka, která se otáčí pod nohama odsouzeného, čímž se zabránilo prodlužování agonie a rovněž hádkám, k nimž docházelo mezi oběti a úředníkem). Byl zdokonalen a definitivně přijat v roce 1783, v témže roce, kdy byl zrušen tradiční průvod z Newgate do Tyburnu a kdy bylo využito, po Gordonových nepokojích, rekonstrukce vězení pro instalaci popravišť v samotném Newgate.¹²⁾ Proslulý třetí článek francouzského Zákoníku z roku 1791 – „každému odsouzenému k smrti bude useknuta hlava“ – nese tento trojí význam: stejnou smrt pro všechny („Zločiny téhož druhu budou trestány tresty stejného druhu, ať je odsouzený jakéhokoli stavu a náleží mu jakékoli postavení,“ říká se již v návrtu předložném Guillotinem a odhlasovaném 1. prosince 1789); jediné

10) Anonymní text publikovaný v roce 1701.

11) Mučení zrádců popisované W. Blackstonem, *Commentaire sur le Code criminel anglais*, přeloženo 1776, sv. 1, s. 105. Překlad byl určen k tomu, aby ocenil humanistické legislativy v protikladu k starému Nařízení z roku 1760, a komentátor připojuje: „Při tomto mučení, jehož zhlédnutí je vpravdě hrůzostrašné, vniká netrpí ani příliš mnoho ani příliš dlouho.“

12) Viz Ch. Hibbert, *The Roots of Evil*, vydání z roku 1966, s. 85–86.

smrt pro odsouzeného, již je dosaženo jediným úderem, aniž by bylo přípustné uchýlovat se k oněm „zdlouhavým a ve svém důsledku i krutým“ mučením, jako byly šibenice odsuzované Le Peletierem; a konečně potrestání pouze toho, kdo je odsouzen, neboť stěží hlavy, trest pro nobilitu, je nejméně ponižující pro zločincovu rodinu.¹³⁾ Mechanismem odpovídajícím těmto principům je gilotina, používaná od března roku 1792. Smrt je tu redukována na událost sice viditelnou, avšak okamžitou. Kontakt mezi zákonem či těmi, kteří jej vykonávají, a tělem zločince je omezen na bleskurychlý okamžik. Nedochozí k žádné fyzické konfrontaci; úředník tu není ničím jiným než pečlivým hodinářem. „Zkušenosť i rozum ukazují, že způsob užívání v minulosti pro stínání hlavy zločince vystavoval jej mučení mnohem hroživějšímu, než je pouhé zbavení života, které je však stále novoro formální vůli práva, pročež by poprava měla být provedena v jediném okamžiku a jedním úderem; příklady dokazují, jak obtížné je toho dosáhnout. Má-li být tento výkon proveden s jistotou, musí být zajištěno, aby závisel na takových neměnných mechanických prostředcích, jejichž síla a účinnost lze přesně určit... Je snadné nechat zkonstruovat podobný stroj, jehož fungování je bezchybné; stěží hlavy nastane v jediném okamžiku zcela dle vůle nového zákona. Tento stroj, jenž se jeví nezbytným, nevzbudí žádné pozdivžení a bude solva zaznamenán.“¹⁴⁾ Stejně jako vězení zabraňuje svobody a pokuta připravuje o statky, i gilotina ukončuje život téměř bez toho, aby se dotkla těla. Vyžaduje se, aby aplikovala zákon nikoli na skutečné tělo, způsobilé cítit bolest, nýbrž spíše na právní subjekt, který je, kromě

13) Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, 3. června 1791, sv. XXVI, s. 720.

14) A. Louis, *Zpráva o gilotině*, citováno Saint-Edmem, *Dictionnaire de pénalité*, 1825, díl IV, s. 161.

jiných práv, také nositelem práva na existenci. Musí se stát abstrakcí zákona o sobě.

Není pochyb o tom, že některé prvky z mučení přesahovaly po jistou dobu i do střízlivé doby popravy ve Francii. Otcovrazi – a kralovrazi, na něž bylo pohlíženo stejně – byli vedeni na popraviště zahalení černou látkou; zde, až do roku 1832, jim byla utáta ruka. Později zůstal už jen onen smuteční závoj. Tak tomu bylo v listopadu 1836 v případě Fieschiho: „Bude veden na místo popravy v košili, bosý a s hlavou zakrytou černým závojem; bude vystaven na popravišti po dobu, po kterou bude soudní vykonavatel předčítat lidu znění rozsudku.“ Připomeňme si Damienne. A poznamenejme, že posledním doplňkem trestu smrti byl smuteční flór. Odsouzený již neměl být viděn. Pouze čtení rozsudku z popraviště vypovídá o zločinu, který už nesmí mít tvář.¹⁵⁾ Poslední stopou velkých mučení je tu jejich anulování: záves zakrývající tělo. Poprava Benořta, který se provinil trojím hanebným zločinem – byl vrah vlastní matky, homosexuál a násilník –, byla první popravou matkovraha, při níž jej zákon ušetřil useknutí paže: „Během doby, po kterou byl čten rozsudek, stál na popravišti poprápírán katy. Byla to hrozná podívaná; zahalen ve velikém bílém rubáši, s tvářmi zakrytou černou rouškou, unikal matkovrah pohledům ztichlého davu a pod tímto tajemným a strach budícím oděvem se projevoval život pouze strašlivými výkřiky, jež záhy utichly pod sekerou gilotiny.“¹⁶⁾

Na počátku 19. století tedy mizí velkolepé divadlo fyzického trestání; mučenému tělu je třeba se vyhnout; je vyloučeno, aby se při trestání předváděla bolest. Nadchází věk

15) Téma tak časté pro tuto dobu: právě v té míře, v jaké je zrůdný, musí být zločinec zbaven světa – nevidět, nebyť viděn. Pro otcovraha bylo třeba „zhotovit kovovou klec nebo vykopat neproniknutelnou kobku, jež mu bude sloužit za věčné ústraní“. De Molène, *De l'humanité des lois criminelles*, 1830, s. 275–277.

16) *Gazette des tribunaux* 30. srpna 1832.

střízlivosti ve věci trestání. Lze zhruba říci, že mučení mizí s konečnou platností v letech 1830–1848. Toto globální tvrzení však vyžaduje určité korekce. Zprv nedochází k těmto proměnám hromadně a nepostupují všude stejným způsobem. Vyskytly se zde i jisté průtahy. Jednou ze zemí, které nejurputněji vzdorují vymizení veřejných poprav, bude paradoxně Anglie: příčinou byla snad příkladná role, která byla v jejím trestním právu dána instituci poroty, veřejnému procesu, respektu k *habeas corpus*; a nepochybně také to, že zde nebyla vůle zmenšit přísnost tamních trestních zákonů během rozsáhlých sociálních nepokojů v letech 1780–1820. Komilly, Mackintosh i Fowell Buxton po dlouhou dobu ztroskotávali ve své snaze redukovat množství a tvrdost trestů určených anglickým zákonem – těch „strašlivých ja-tek“, jak řekl Rossi. Tato přísnost (tedy přinejmenším u trestů zákonem předpokládaných, neboť ukládání trestů bylo mnohem mírnější než zákon, který se zdál porotám poněkud přemrštěný) dokonce ještě narůstala, neboť v roce 1760 napočítal Blackstone v anglickém zákonodárství 160 hrdelních trestů, zatímco v roce 1840 jich bylo 223. Bylo by rovněž třeba vzít v úvahu jak různá zrychlení, tak kroky zpět, které v letech 1760–1840 provázely tento proces jako celek; rychlost reformy v určitých zemích, jako bylo Rakousko, Rusko, Spojené státy či Francie v období Konsituanty (9. 7. 1789–1. 10. 1791), a pozdější ústup v období kontrarevoluce v Evropě a velkého společenského strachu v letech 1820–1848; více či méně dočasné modifikace, způsobované výjimečnými soudy nebo zákony; rozpor mezi zákony a skutečnou praxí soudních dvorů (která ne vždy zrcadlí stav legislativy). To vše svědčí o nepravdivosti vývoje, který se odehrával na přelomu 18. a 19. století.

Lze k tomu dodat, že ačkoli kolem roku 1840 byla tato proměna již v podstatných rysech dokončena, ačkoli tedy byly přijaty nové způsoby fungování mechanismů trestání, pro-

ces nebyl ještě zdaleka u konce. Omezení mučení je tendence, která měla své kořeny ve velké transformaci let 1760–1840; avšak završena ještě není; lze říci, že praxe mučení pronásledovala náš trestní systém po dlouhou dobu a je v něm patrná dodnes. Gilotina, tento stroj na rychlou a diskrétní smrt, zamenala ve Francii novou etiku trestu smrti. Ale Revoluce ji záhy oděla velkým teatrálním rituálem. Celá léta se starala o veřejné divadlo. Byla přestěhována ke Svatojakubské bráně, otevřený vůz byl nahrazen uzavřenou károu, odsouzený byl svízně vyvezen z vozu na popravě, kvapně popravený byl organizován v nepředvídaných hodinách; nakonec byla gilotina umístěna za hradby vězení a zneprístupněna veřejnosti (po popravě Weidmanna v roce 1939), ulice, které vedou k věznicí, v níž je popravě ukryto, byly zataraseny a poprava se odehrává v tajnosti (poprava Buffeta a Bontempsa v Sanitě v roce 1972); svědkové, kteří promluví, mohou být dokonce soudně stíháni, aby bylo zaručeno, že poprava se nestane představením a že zůstane podivným tajemstvím, uzavřeným mezi justicií a odsouzeným. Stačí však připomenout toto množství nejrůznějších opatření a pochopíme, že i dnes je trest smrti v podstatě divadlem, které je právě proto třeba zakázat.

Ani postihování těla však v polovině 19. století zcela nemizí. Tělesný trest se pouze přestal soustřeďovat v mučení jakožto technice bolesti; jeho hlavním cílem se stalo zbavení majetku či práva. Avšak takový trest, jako jsou nucené práce nebo dokonce uvěznění – prostě zbavení svobody –, nikdy nefungoval bez jistého trestního doplňku, který se dotýká samotného těla: vyměření stravy, omezení v oblasti sexuality, bití, umístění na samotce. Jsou to nezamýšlené, avšak nevýhnutelné důsledky uvěznění? Vězení, spolu se svými nejnapadnějšími dispozitivy, si ve skutečnosti vždy připravovalo místo pro jistou míru tělesné bolesti. Kritika, které byl trestní systém v první polovině 19. století často podrobován (vězení

není dostatečným trestem: vězňové mají menší hlad, je jim méně zima a jsou celkově méně omezeni než většina chudáků či dokonce dělníků), naznačuje postulat, který nebyl nikdy otevřeně zamítnut: je spravedlivé, když odsouzený trpí fyzicky více než jiní lidé. Trest se jen obtížně odděluje od svého doplňku fyzické bolesti. Čím by bylo netělesné trestání?

V moderních mechanismech trestního práva tedy i nadále zůstává „útrpný“ moment – pozůstatek, který není zcela zvládnutý, který je však čím dál tím více zastírán trestáním netělesným.

*

Oslabování přísnosti trestů v průběhu posledních staletí je jev, který není historikům práva neznámý. Po dlouhou dobu se však tento globální proces pokládal za jev kvantitativní: méně krutosti, méně utrpení, více vřdnosti, více respektu, více „humanity“. Tyto přeměny jsou ve skutečnosti spjaty s přesunem v samotném předmětu operace trestání. Jde o zmenšení intenzity? Možná. V každém případě jde o změnu cíle.

Není-li už tělo tím, k čemu je trestání ve svých nejpřísnějších formách zaměřeno, na co se tedy klade důraz? Odpověď teoretiků – těch, kteří otevřeli okolo roku 1760 novou periodu, jež dosud nebyla uzavřena – je jednoduchá, téměř evidentní. Zdá se být obsažena v samotné otázce. Neboť není-li to již tělo, je to duše. Po pokání, které se vyzuřilo na těle, musí nastoupit trest, jenž působí v hloubce: na srdce, na myšlení, na vůli, na hnutí mysli. Tento princip zformuloval jednou provždy Mably: „Trest, mohu-li to tak říci, by měl zasáhnout spíš duši než tělo.“¹⁷⁾

¹⁷⁾ G. de Mably, *De la législation, Oeuvres complètes*, 1789, díl IX, s. 326.

To je důležitý moment. Dávni průvodci okázalého svátku trestání, tělo a krev, odcházejí. Na scénu vstupuje nová postava v masce. Končí jedna tragédie; začíná komedie se siluetami stínů, s hlasy bez tváře, s nehmataelnými entitami. Aparát trestní justice musí nyní postihovat tuto netělesnou skutečnost.

Není to pouhé teoretické tvrzení, které trestní praxe popírá? To by byl unáhlený soud. Je pravda, že trestat dnes znamená prostou nápravu duše; avšak Mablyho princip nezástal jen zbožným přáním. Jeho účinky lze sledovat v celé moderní trestní praxi.

V první řadě je zjevná záměna předmětů. Tím nechci říci, že se znenadání začaly trestat jiné zločiny. Je nepochybné, že definice trestných činů, hierarchie jejich závažnosti, rozpětí shovívavosti, to, co bylo tolerováno, a to, co bylo zákonem dovoleno – to vše se během dvou set let do značné míry změnilo; mnoho zločinů přestalo být zločiny, neboť byly svázaný s jistým působením náboženské autority nebo s určitým druhem ekonomické aktivity, rouhání ztratilo status zločinu, pašeráctví a krádeže služebnictva svou závažnost. Avšak tyto přesuny nejsou patrně tím nedůležitějším faktem: dělení na povolené a zakázané si udržovalo po staletí určitou neměnnost. Hluboce se naopak proměnil „zločin“ jako předmět, proti němuž mří trestní praxe: změnila se spíš kvalita, povaha a podstata toho, z čeho sestává substance trestného činu, než jeho formální definice. Pod relativní stabilitou zákona se skrývalo množství subfilních a rychlých proměn. Jako zločiny a přestupky se sice vždy soudí to, co jako předmět práva definuje trestní zákoník, avšak současně s tím se soudí i vášně, pudy, anomálie, tělesné vady, nepřizpůsobivosti, vlivy prostředí či dědičnosti; trestají se násilné činy, ale například vy prostředí či dědičnosti; znásilnění, avšak současně i perverze; vraždy, které jsou však rovněž pudovými hnutími či vášněmi. Můžete namítnout, že toto vše ve skutečnosti souzeno ne-

ní, a pokud se o tom mluví, pak kvůli tomu, aby se vysvětlily souzené skutky, a proto, aby se určilo, do jaké míry byla při zločinu účastna vůle subjektu. To je nedostačující odpověď. Neboť ve skutečnosti jsou souzeny a trestány ony stíny v pozadí samotného případu. Jsou souzeny oklikou skrze „polehčující okolnosti“, které vnášejí do rozsudku nejen ohled k „okolnostem“ činu, nýbrž i něco docela jiného, co není právně kodifikováno: poznatky o zločinci, jak ho jiní hodnotí, to, co je o něm známo ze vztahů mezi ním, jeho minulostí a jeho zločinem, to, co od něho lze očekávat v budoucnosti. Také jsou souzeny díky vzájemné souhře všech těch pojmů, které cirkulovaly mezi medicínou a soudnictvím od 19. století („zrůdy“ Georgetovy doby, „psychické anomálie“, jež uvedl do oběhu Chaumié, „perverzní“ a „nepřizpůsobiví“ podle dnešních odborníků) a které se, pod záminkou vysvětlení činu, stávají způsobem kvalifikování jedince. Jsou trestány tresty stanovenými tak, aby jejich funkcí bylo učinit delikventa „nejen toužícím, ale také schopným žít při respektování zákona a zaopatřovat si své potřeby“; jsou trestány vnitřní ekonomii trestu, který se, má-li potrestat daný zločin, může změnit (zkrátit nebo, v případě potřeby, prodloužit) podle toho, jak se mění chování odsouzeného; a jsou také trestány souborem oněch „bezpečnostních opatření“, která trest doprovázejí (zákaz pobytu, dohled na svobodě, trestní dozor, povinná léčba), která nesměňují k potrestání přestupku, nýbrž ke kontrole jedince, k neutralizaci jeho nebezpečného stavu, ke změně jeho zločinných dispozic a k neustálému působení na něj, i když již bylo změny dosaženo. Duše zločince se u soudu nepřipomíná jenom proto, aby byl vysvětlen jeho zločin nebo jako faktor právního vykazování odpovědnosti; je-li duše postavena před tribunál s takovým důrazem, s takovou starostí o porozumění a s tak důkladnou aplikací „vědeckosti“, je to právě proto, aby byla souzena současně se zločinem a aby byla brá-

na v potaz při trestání. V celém trestním rituálu od vyšetřování po rozsudek a poslední následky trestu byla tato oblast proniknuta objekty, jež zdvojovaly, ale rovněž disociovaly právně definované a kódované objekty. Psychiatrická expertiza, ale obecnějším způsobem i kriminální antropologie a neustále se opakující diskurz kriminologie zde našly jednu ze svých přesných funkcí: okázalým vpisováním trestných činů do pole objektů způsobilych pro vědecké poznávání poskytl mechanismům zákonného trestání podněty, aby se zabývaly nikoli již pouhými trestnými činy, nýbrž jednotlivci; nikoli již jen tím, co spáchali, nýbrž i tím, čím jsou, budou nebo by mohli být. Doplněk, jímž je duše a který si justice takto přisvojila, je jen zdánlivě vysvětlující či omezující; ve skutečnosti má povahu přídatku. Během 150 či 200 let, kdy Evropa zavedla tyto nové systémy trestání, začínají soudci postupně (avšak tento vývoj se vrací hluboko do minulosti) soudit něco jiného než zločiny: soudí „duše“ zločinců.

A tak začínají dělat něco jiného než soudit. Anebo, aby- chom byli přesnější, do samého nitra soudní modality souze- ní pronikají postupně jiné typy hodnocení, jež zásadním způ- sobem modifikují pravidla soudu. Od doby, kdy středověk obtížně a zdoluhavě zkonstruoval postup vyšetřování, bylo cílem souzení zjistit pravdu zločinu, to jest určit pachatele a užít proti němu zákonné sankce. Poznání zločinu, poznání toho, kdo je za něj odpovědný, a poznání zákona jsou tři pod- mínky, jež umožňovaly opírat soud o pravdu. Nyní je však v procesu právního souzení vepsána zcela jiná otázka po- pravdě, již nejen: „Byl prokázán čin a je tento čin trestný?“ Ale také: „Čím je tento čin, čím je toto násilí či tato vražda? Do jaké roviny či do jakého pole skutečnosti patří? Je to fantazma, psychotická reakce, delirantní epizoda, perverze?“ Nejen: „Kdo je pachatelem?“ Ale: „Jaký byl kauzální proces, který onen čin způsobil? Kde má svůj původ v samotném pa- chateli? Je jím instinkt, nevědomí, prostředí, dědičnost?“ Ne-

jen: „Jaký zákon trestá toto porušení?“ Ale: „Jaké měřítko po- užít, aby bylo co nejpřiměřenější? Jak předpovědět vývoj subjektu? Jaký způsob nápravy bude nejjistější?“ Celou strukturu trestního soudnictví teď prorůstá soubor hodno- tících, diagnostických, prognostických a normativních sou- dů, týkajících se kriminálního jedince. Do pravdy, kterou vy- žadoval soudní mechanismus, pronikla pravda jiná: pravda, která se splétá s tou první a proměňuje stvrzení viny v po- divný vědecko-právní komplex. Jedním z významných fak- tů je způsob, jakým se v trestní praxi rozvíjela otázka šile- ství. Podle Zákoníku z roku 1810 se kladla pouze ve smyslu článku 64. Nuže tento článek stanoví, že nachází-li se pachatel v okamžiku činu ve stavu pomatení, nejedná se ani o zlo- čin, ani o přestupek. Možnost označit něco jako šilenství by- la tedy zcela oddělena od klasifikace nějakého činu jako zločinu: tím, že byl pachatel blázen, nebyla pozmeněna ani závažnost jeho činu, ani nebyl zmírněn jeho trest; zmizel sám zločin. Neboť nebylo možné prohlásit někoho vinným a šile- ným zároveň; byla-li stanovena diagnóza šilenství, nemohla již být zahrnuta do souzení; přerušila proces a zbavila spra- vedlnost moci nad pachatelem činu. Nejen vyšetřování zlo- čince podezřelého z šilenství, nýbrž i samy důsledky tohoto vyšetřování musely být postaveny vně, před rozsudek. Avšak velmi brzy začaly tribunály 19. století vykládat článek 64 jinak. Navzdory několika rozhodnutím Kasacího soudu, svolávajícím se na to, že stav pomatenosti nemůže mít za následek zmírnění trestu, či dokonce osvobození, nýbrž jen nastavení trestního řízení, kladly tribunály otázku šilenství se verdiktech samých. Pripouštěly, že někdo může být vinen zároveň šilený; vinen tím méně, čím více byl šilený; zajisté vinen, avšak vhodný spíše k internaci a k léčení než k potres- ní; nebezpečně vinen, protože zjevně nemocný atd. Z hle- diska trestního zákoníku to byly samé právní absurdity. Avšak právě zde leží počáteční bod vývoje, který proběhl

v soudnictví a v samotném zákonodárství během následujících 150 let: už reforma z roku 1832, jež zavedla polehčující okolnosti, dovolovala zmiřňovat rozsudek podle předpokládaného stupně rozvoje choroby či podle formy částečné pomatenosti. A praxe psychiatrické expertizy, obvyklá u zasedání porotního soudu a rozšířená někdy na soudy trestní, působí, že rozsudek, i když je vždy formulován v termínech legální sankce, zahrnuje více či méně skrytě posouzení normalnosti souzeného, zjištění příčin, posouzení případných proměn, anticipace budoucnosti delikventů. Nebylo by pravdivé říci o všech těchto operacích, že připravují pevně založený vnější souzený; integrují se přímo do procesu formování rozsudku. Namísto toho, aby šleštní v původním smyslu článku 64 zločin vymazalo, nese v sobě nyní každý zločin a v krajním případě každý přestupek hypotézu šleštní či v každém případě úchyly jako oprávněné podezření, ale také jako právo, jehož se lze dožadovat. A rozsudek, který odsuzuje anebo zprošťuje obžaloby, není prostým posouzením viny, právním rozhodnutím, které trestá; nese s sebou posouzení normalnosti a předpis techniky možné normalizace. Dnešní soudce – soudní úředník nebo člen poroty – se vskutku nezabývá pouze „souzením“.

A není již při souzení sám. Průběh soudní procedury jakož i výkon trestu provází celá řada přidružených instancí. Okolo hlavního soudu se rozmnožily menší soudy a paralelní soudci: psychiatři či nebo psychologičtí odborníci, soudní úředníci pro ukládání trestů, vychovatelé, pracovníci vězeňské správy – ti všichni rozměňují soudní moc trestat; tvrdí se, že žádný z nich nemá reálnou účast na právu soudit; že jedni, po vynesení rozsudku, mají právo pouze vykonávat trest, jak jej stanoví tribunál, a zejména že druzí – odborníci – nezasahují před vnesením rozsudku proto, aby soudili, nýbrž aby objasnili rozhodnutí soudců. Jakmile však nejsou tresty a zajišťující opatření, jež definuje tribunál, přesně určeny a jakmile mohou

být v průběhu celého postupu modifikovány, tedy jakmile jiní než jen soudci soudí trestný čin mohou zasahovat do rozhodování o tom, zda si odsouzený „zaslouží“ být trestán částečně na svobodě nebo být odsouzen k podmíněnému trestu, zda mohou ukončit jeho trestní dozor, pak jsou mechanismy legálního trestání v jejich rukou a na nich je posuzování: i oni jsou tedy soudci, jakkoli přidruženými. Celý tento aparát, který se rozvinul během let kolem výkonu trestů a jejich působování jednotlivcům, zpomaluje řízení vedoucí k soudnímu rozhodnutí a prodlužuje je dokonce až za rozsudek. Pokud jde o psychiatrické odborníky, ti se ovšem mohou zdržet souzení. Všimněme si tří otázek, na něž jsou podle oběžníku z roku 1958 nuceni odpovédět: Představuje obviněný nějak nebezpečí? Je způsobilý k potrestání? Je vyléčitelný anebo schopen znovu se přizpůsobit? Tyto otázky nejsou v žádném vztahu k článku 64, ani k případné pomatenosti obviněného v okamžiku činu. Nejsou to otázky týkající se „odpovědnosti“. Týkají se pouze organizace trestu, jeho nezbytnosti, jeho užitečnosti, jeho případné účinnosti; dovolují určit, vyjadřují se se téměř jasnou řečí, zda by byl útulek vhodnější než vězení, zda by doba uvěznění měla být delší či kratší, zda je třeba lékařského ošetření nebo bezpečnostních opatření. Jaká je tedy role psychiatra v trestních záležitostech? Není to odborník na lidskou odpovědnost, nýbrž poradce v otázkách trestání; psychiatr má říci, je-li subjekt „nebezpečný“, jakým způsobem se před ním bránit, jak zasáhnout, aby došlo k jeho nápravě, jestli je vhodnější pokusit se jej stáhnout, či spíše léčit. Na samém počátku své historie měla psychiatrická expertiza formulovat „pravdivá“ tvrzení o podílu, jaký měla svoboda pachatele na činu, který spáchal; nyní navrhuje předpisy týkající se toho, co bychom mohli nazvat jeho „lékařsko-soudním zpracováním“.

Shrme tedy: od chvíle, kdy působí nový trestní systém – jak je definován velkými zákoníky 18. a 19. století –

objevuje se zde globální proces, který vede soudce k tomu, aby posuzovali ještě něco jiného než zločin; jejich rozsudky se přestaly týkat souzení; a moc soudit byla z části převedena na jiné instance, než byli soudci trestních soudů. Do trestního řádu jako celku vstoupily mimosoudní momenty i osoby. Lze namítnout, že na tom není nic mimořádného, neboť je osudem práva absorbovat postupně prvky, jež jsou mu cizí. Avšak jedna věc je v moderní trestní justici jedinečná: nepřijímá tolik extrajuristických prvků proto, aby je mohla právně klasifikovat a postupně je integrovat do trestní moci ve striktním smyslu, nýbrž – právě naopak – aby mohly fungovat v rámci trestního řízení jako prvky, jež nejsou právní povahy; aby toto řízení přestalo být jasné a jediné legálním trestáním; proto, aby zbavila soudce viny za to, že je jasné a jediné tím, kdo trestá: „Zajisté vynášíme rozsudek, avšak ten má být spíše pojmenováním zločinu, a jak je jisté patrné, pro nás je jen způsob, jak vyjádřit, že chceme cem; trestáme, ale to je jen způsob, jak vyjádřit, že chceme dosáhnout nápravy.“ Dnešní trestní právo pracuje a ospravedlňuje se pouze nepřetržitým odkazováním k něčemu jinému, než je ono samo, neustálým přepisováním se do systémů, které nejsou právní povahy. Je odsouzeno k této rekválifikaci vědění.

Pod vzrůstající mírností trestů můžeme tedy sledovat přesouvání bodů jejich aplikace; a napřič tímto přesouváním se ukazuje celé pole dnešních objektů, celý nový režim pravdy a záplava rolí dosud neznámých při výkonu trestního práva. Vědění, techniky, „vědecké“ diskurzy se formují a proplétají s praxí trestající moci.

Cílem této knihy je podat korelativní historii moderní duše a nové schopnosti soudit; genealogii současného vědeckosoudního komplexu, o který se trestající moc opírá, přijímá svá ospravedlnění a svá pravidla, rozvíjí své důsledky a jímž maskuje svou přemrštěnou jedinečnost.

Z jaké pozice však můžeme sledovat tuto historii trestání moderní duše? Budeme-li se držet vývoje legislativy či trestních procedur, může se stát, že se změna v kolektivní senzibilitě, humanistický pokrok nebo rozvoj věd o člověku projeví jako masivní, vnější, inertní a prvotní fakt. Budeme-li, jako to učinil Durkheim,¹⁸⁾ studovat pouze obecné sociální formy, může se stát, že procesy individualizace, jež jsou spíše důsledky nových taktik moci a mezi nimi zejména nových trestních mechanismů, budeme pokládat za principy zmírňování trestání. Naše zkoumání se však bude řídit čtyřmi obecnými pravidly:

1. Nesousředit se při studiu trestních mechanismů jen na jejich „represivní“ efekty, pouze na jejich „sankční“ momenty, nýbrž umístit je v celé řadě pozitivních efektů, jež v sobě mohou zahrnovat, i když jsou tyto efekty na první pohled okrajové. A tedy chápat trestání jako komplexní sociální funkci.

2. Analyzovat metody trestání nikoli jako prosté důsledky právních předpisů nebo jako ukazatele sociálních struktur, nýbrž jako techniky, jejichž specifčnost vychází z obecnějšího pole jiných procedur moci. Přijmout pro trestání hledisko politické taktiky.

3. Nezabývat se historií trestního práva a historií věd o člověku tak, jako by tvořily dvě oddělené řady, jejichž překřížení by znamenalo pro jednu či pro druhou, případně pro obě, jak by si mnozí přáli, rušivý nebo užitečný důsledek, zkoumat, není-li tu společná matrice a nevyvozuji-li se obě z jednoho procesu „epistemologicko-juristické“ formace; stanovit zkrátka technologii moci jako princip humanizace trestání i poznávání člověka.

18) E. Durkheim, „Deux lois de l'évolution pénale“, *Année sociologique* IV, 1899-1900.

4. Sledovat, zda tento vstup duše na scénu trestního práva a spolu s tím i zasazení všeho toho „vědeckého“ poznání do soudní praxe není důsledkem určité transformace způsobu, jímž je tělo samo podřizováno mocenským vztahům.

Pokusit se tedy, řečeno souhrnně, studovat proměnu metod trestání na základě politické technologie těla, v níž by bylo možné číst společnou historii vztahů moci a vztahů předmetů. Tak aby analýzou mírnosti trestání jako techniky moci bylo možné zároveň porozumět tomu, jak člověk, duše, normální nebo nenormální individuum započali zdvojeňovat zločin jako objekty trestní intervence; a jakým způsobem se mohli ze specifického způsobu subjektivace zrodit člověk jako objekt vědění, diskurzu s „vědeckým“ statutem.

Nečiním si nicméně nárok být první, kdo vedl svou práci tímto směrem.¹⁹⁾

*

Můžeme převzít několik základních bodů z významného díla Rusche a Kirchheimera.²⁰⁾ Nejprve je třeba zbavit se iluze, že trestání je především (ne-li vylučně) způsobem stíhání přestupků a že jako takové, v souladu se sociálními formami, politickými systémy či přesvědčením, může být přísné nebo shovívavé, směřující k pokání nebo k dosažení nápravy, užíváné ke stíhání jednotlivců nebo ke stanovení kolektivní odpovědnosti. Spíše jde o to analyzovat „konkrétní trestní systémy“, studovat je jako sociální fenomény, které

19) Nedočkámu v žádném případě vyjádřit přesnou míru odkazů a citací, za něž vděčí tato kniha G. Deleuzovi a dítu, které vykonal společně s F. Guattarim (*L'anti-Œdipe*, 1972). Měl bych rovněž citovat nemálo stránek z *Psychiatrie* R. Castela a říci, jak moc se cítím vděčný P. Norovi.

20) G. Rusche a O. Kirchheimer, *Punishment and Social Structures*, 1939.

nemůže vysvětlit ani pouhá konstrukce justice dané společností, ani její fundamentální morální rozhodnutí; zasadit je nazpět do pole jejich fungování, kde sankce zločinů není jediným elementem; ukázat, že měřítky trestání nejsou jen „negativní“ mechanismy, které umožňují stíhat, zabraňovat, vylučovat, potlačovat, nýbrž že jsou svázány s celou řadou pozitivních a užitečných efektů, jež mají za úkol podporovat (a v tomto smyslu lze říci, že jsou-li legální tresty prováděny proto, aby byly sankcemi za spáchané přestupky, pak definice přestupků a jejich trestního stíhání jsou naopak vytvořeny pro udržení trestních mechanismů a jejich fungování). V tomto smyslu uvedli Rusche a Kirchheimer do vzájemného vztahu rozdílné režimy trestání se systémy produkce, v nichž působí: tak v otrokářské ekonomii zaujímají trestní mechanismy roli poskytování doplňkové pracovní síly – a vytváření masy „civilních“ otroků vedle těch, které zajistovaly války či obchod; za feudalismu, v epose, kdy jsou peníze a produkce ještě málo vyvinuty, jsme svědky náhlého rozmnožení tělesných trestů – tělo, jež je ve většině případů tím jediným dostupným majetkem; polepšovna – Obecní špitál, Spinhuis nebo Rasphuis –, nucené práce, trestní manufaktura se objevily s rozvojem tržní ekonomiky. Avšak průmyslový systém vyžadující svobodný trh s pracovní silou zmenšil v 19. století míru nucené práce v trestních mechanismech a nahradil ji uvězněním s cílem napravit. Dvěma k této striktní korelaci lze nepochybně mnohé pojmout.

V každém případě je však možné držet se obecného tématu, že v našich společnostech je vždy třeba trestní systémy situovat do určité „politické ekonomie“ těla: dokonce i když se nachýlí k násilným či krvavým trestům, dokonce i když užívají „mírné“ metody, jež jen uzavírají nebo napravují, jde vždy právě o tělo – tělo a jeho síly, jejich užitečnost a jejich použitelnost, jejich rozdělení a jejich podřízení. Je zajisté legitim-

mí napsat historii trestání na pozadí morálních idejí či právních struktur. Je ale možné pokusit se o to na pozadí historie těl, navíc tehdy, když tyto systémy trestání prohláší, že si za svůj cíl berou pouze onu tajemnou duši zločinců?

Historikové již dávno začali psát historii těla. Studovali tělo na poli historické demografie či patologie; považovali je za sídlo potřeb a chuti, za prostor fyziologických procesů a metabolismů, za terč útoků mikrobů a virů; ukazovali, do jaké míry byly historické procesy implikovány v tom, co mohlo být pokládáno za čistě biologický podklad existence; a co by bylo místem, jež by v historii společnosti odpovídalo biologickým „událostem“, jakými byly cirkulace bacilů či prodlužování lidského věku.²¹⁾ Avšak tělo je rovněž přímo pohrouženo do pole politického; vztahy moci na něj bezprostředně působí; zmocňují se ho, označují ho, cvičí ho, střeží ho, nutí ho pracovat, podřizují ho různým ceremoniím, vyžadují od něj, aby se vykazovalo jistými znaky. Toto politické obsazování těla je spjata, v rámci komplexních a recipročních vztahů, s jeho ekonomickým využitím; ve vztazích moci a ovládnutí je tělo obsazeno z velké části jako výrobní síla, na druhé straně je však jeho konstituce jakožto pracovní síly možná pouze tehdy, je-li zapojeno v systému podřízení-subjektivity (v němž potřeba je také politickým nástrojem bedlivě upraveným, propočítaným a využitým); tělo se stává užitečnou silou jen tehdy, je-li zároveň tělem produktivním a tělem podřízeným. Tohoto podřízení se dosahuje pouze násilnými či ideologickými nástroji; stejně tak může působit přímo, fyzicky, rozehrást sílu proti síle, zasáhnout materiální prvky, a přesto nebyť násilné; může být propočítané, organizované, technicky promyšlené, může být subtilní, nepoužívaný ani zbraní, ani teroru, a přesto zůstat v řádu fyzického.

21) Viz E. Le Roy-Ladurie, „L'histoire immobile“, *Annales*, květen-červen 1974.

Řekněme, že tu může jít o určité „vědění“ o těle, které není tak docela vědou o jeho fungování, a o určité ovládnutí jeho sil, které je něčím více než jen schopností přemáhat je; toto vědění a ovládnutí ustavuje něco, co bychom mohli nazvat politickou technologií těla. Tato technologie je zajiště difuzní, zřídka kdy formulovaná v souvislém a systematickém diskursu; často se skládá z částí a zlomků; uvádí do chodu různorodé nástroje a procesy. Mnohdy je, navzdory koherenci svých výsledků, pouze polyfonní instrumentaci. Navíc ji nelze lokalizovat ani v určitém typu instituce, ani ve státním aparátu. Ty se o ni naopak opírají; využívají, zhodnocují či si vynucují některé z jejích postupů. Avšak ona sama ve svých mechanismech a ve svých efektech náleží ke zcela jiné rovině. Jde v jistém smyslu o mikrofyziku moci, kterou uvádějí do pohybu aparáty a instituce, ale jejíž pole účinnosti se nachází někde mezi těmito velkými funkcemi a těly samými s jejich materialitou a s jejich silami.

Avšak studium této mikrofyziky předpokládá, že moc, jež zde působí, není pojmána jako vlastnictví, nýbrž jako strategie, že její projevy ovládnutí nejsou popisovány jejím „privlastněním“, ale disponování s ní, manévrování, taktikám, technikám, uspořádáním; že v ní dešifrujeme spíše síť vztahů vždy napjatých, vždy v činnosti než privilegium, jež si lze podržet; že za její model vezmeme spíše nikdy neutuchající síť než smlouvu o postoupení určitého majetku či dobytí zmocnění se nějakého území. Je zkrátka třeba připustit, že moc je spíše praktikována než vlastněna, že není nabytým či udržovaným „privilegiem“ vládnoucí třídy, nýbrž účinkem souboru strategických pozic – účinkem, jenž manifestuje někdy i rozšiřuje pozici těch, kdo vládnou. Kromě toho tato moc nepůsobí prostě a jednoduše, jako povinnost nebo zápas, na ty, kteří „ji nemají“; absorbuje je, vstupuje do nich, prochází jimi; opírá se o ně přímo úměrně tomu, jak se oni sami, v boji proti ní, opírají o vlivy, jimiž na ně moc působí.

Tím by mělo být řečeno, že tyto vztahy sestupují hluboko do nitra společnosti, že se nenacházejí ve vztazích mezi státem a občany či na hranici tříd a že se nespokojují s reprodukčním – na rovině individuální, těl, gest a chování – obecné formy zákona nebo vlády; že existuje-li tu kontinuita (ony vztahy se totiž artikuluji v této formě podle celé série komplexních momentů), není tu analogie ani homologie, nýbrž specifická možnost mechanismu a modality. A konečně, nejsou jednoznačné; dleňují nespočet míst vzdoru, ohnisek napětí, z nichž každé s sebou nese svá rizika konfliktu, zápasů, a přinejmenším dočasného převrácení vztahů moci. Převrácení těchto „mikromocí“ tedy není podřízeno zákonu typu „všechno, nebo nic“; nelze jej dosáhnout jednou provždy prostřednictvím nového ovládnutí aparátů anebo prostřednictvím nového provozování či destrukce institucí; naproti tomu se žádá z těchto lokalizovaných epizod nemůže zapsat do historie jinak než účinky, které zavádí do celé sítě, v níž je zachycena.

Bylo by patrně rovněž třeba vyhnout se té tradici, která vede k představě, že dosáhnout určitého vědění je možné pouze tam, kde jsou vztahy moci suspendovány, a že vědění se může rozvíjet pouze vně jejich průniků, jejich požadavků a jejich zájmů. Bylo by patrně třeba vyvarovat se víry, že moc zaslepuje a že na oplátku zřeknutí se moci je jednou z podmínek dosažení vědění. Je třeba spíše připustit, že vědění produkuje moc (a nikoli jen proto, že by ji podporovalo tím, že jí slouží, nebo že by jí aplikovalo, protože je užitečné); neboť moc a vědění implikují přímo jedno druhé, neboť neexistuje vztah moci, aniž se v korelaci k němu konstituje pole vědění, ani neexistuje vědění, které současně nepředpokládá a nekonstituuje vztahy moci. Tyto vztahy „moci-vědění“ tedy nelze analyzovat na základě poznávajícího subjektu, který by byl či nebyl svobodný vzhledem k systému moci, nýbrž naopak je třeba brát v úvahu, že subjekt, který poznává, předměty poznání a modality poznávání jsou do značné míry

účinky oněch základních implikací moci-vědění a jejich historických proměn. To, co produkuje vědění, užitečné pro moc či vzpurné vůči ní, není zkrátka aktivita poznávajícího subjektu, nýbrž komplex moc-vědění, procesy a zápasy, jež jej prostupují a jimiž je tento komplex utvářen, které determinují jeho formy a oblasti, v nichž je možné vědění.

Analyzovat mikrofyziку moci a pohlcování těla politikou tedy předpokládá, že se zřekneme – pokud se týče moci – opozice násilí a ideologie, metafory vlastnictví, modelů smlouvy či dobytí; že se zřekneme, pokud jde o vědění, opozice mezi tím, co je „získané“, a tím, co je „nezástředné“, modelů poznání a primátu subjektu. Vypůjčíme-li si termín od Pettyho, avšak v jiném smyslu, než jaký mu v 17. století dával on a jeho současníci, mohli bychom snít o politické „anatomii“. Nebylo by to studium státní pochopeného jakožto „tělo“ (s jeho prvky, jeho zdroji a jeho silami), ale ani studium těla a toho, co jej obklopuje, jako malého státní. Pojednávalo by se tu o „politickém těle“ jako souboru materiálních prvků a technik, jež slouží jako zbraně, jako spojovací zařízení, jako komunikace a jako opěrné body pro vztahy moci a vědění, které pohlcují lidská těla a podřizují si je přitom tím, že z nich činí předměty vědění.

Je třeba umístit techniky trestání – ať se zmocňují těla v rámci státní tělesného trestání, nebo se zaměřují na duši – v historii politického těla. Je třeba chápat trestní praktiky ne jako následek právních teorií, ale spíše jako kapitolu politické anatomie.

Kantorowitz²²⁾ podal kdysi znamenitou analýzu „těla krále“: je to, podle právní teologie formulované ve středověku, tělo zdvojené, neboť v sobě nese kromě prvku dočasného, jenž se rodí a umírá, ještě jiný, který přetrvává navzdory času a je deklarován jako fyzický, ačkoli nehmateľný podklad království; okolo této zdvojenosti, jež byla původně

22) E. Kantorowitz, *The King's Two Bodies*, 1959.

blízká christologickému modelu, se organizuje ikonografie, politické teorie monarchie, právní mechanismy, které zároveň rozlišují i spojují v sobě osobu krále s nároky Koruny a s celým rituálem, jenž dosahuje svých nejsilnějších momentů v korunovaci, při pohřbu nebo v ceremoniích manifestace oddanosti králi. Na druhém pólu bychom si mohli představit tělo odsouzeného; i on má svůj právní status; podněcuje svůj ceremoniál a přivolává celý teoretický diskurz, nikoli však proto, aby založil „nadbytek moci“, jehož nabývá osoba panovníka, nýbrž proto, aby kódoval „chýbění moci“, jímž jsou označeni ti, kteří jsou podrobeni trestu. V nejtěmnější oblasti politického pole se rýsuje odsouzenec jako symetrická a převrácená figura krále. Bylo by třeba analyzovat to, co bychom mohli k počtému Kantorowitz nazvat „nejmenší tělo odsouzenec“.

Jestliže nadbytek moci na straně krále vyvolává zdvojení jeho těla, neměla by převaha moci, jež je praktikována na těle odsouzeného člověka, podněcovat nějaký jiný typ zdvojení? Zdvojení netělesné, zdvojení „duše“, jak řekl Mably. Historie této „mikrofyziky“ trestní moci by tedy byla genealogií či částí genealogie moderní „duše“. Spíše než vidět v této dušiči znovuoživené pozůstatky nějaké ideologie bychom tu měli rozoznat aktuální korelativ určitě technologie moci nad tělem. Není namístě tvrdit, že duše je iluzí nebo efektem nějaké ideologie. Právě naopak, existuje, má určitou skutečnost, je trvale produkováána okolo, na povrchu i uvnitř těla fungováním moci, jež působí na ty, které trestá – anebo v obecnějším smyslu na ty, na něž dohlíží, které cvičí a usměňuje, nadbláží, dětmi, školáky, obyvateli kolonií, nad těmi, kteří jsou připoutáni k výrobním prostředkům a které kontroluje po celý jejich život. Je tu historická skutečnost této duše, která se na rozdíl od duše reprezentované křesťanskou teologií nenarodila provinilá a trestuhodná, ale zrodila se spíše z procedur trestání, dohlížení, uvěznění a donucování. Tato reálná a ne-

blesná duše není v žádném případě substanci; je to živé, němž se artikuluji účinky určitého typu moci a reference určitého vědění, mechanismus, pomocí něhož vztahy moci umožňují vědění a vědění rozvíjí a posiluje účinky moci. Nad touto skutečností-referencí bylo vybudováno množství rozmanitých pojmů a vycíleno se z ní mnoho oblastí analýzy: psychično, subjektivita, osobnost, vědomí atd.; byly na ní vystavěny vědecké techniky a diskurzy; na jejím základě byly zhodnoceny morální požadavky humanismu. Avšak neměli bychom se tu mýlit: duše, iluze teologů, tu nebyla nahrazena skutečným člověkem, předmětem vědění, filozofické reflexe nebo technické intervence. Člověk, o němž se nám tu vykládá a k jehož osvobození jsme vyzýváni, je již v sobě samém důsledkem určité subjektivace, určitého podrobení, mnohem hlubšího, než je on. „Duše“ jej obývá a přivádí k existenci, která je sama jen součástí ovládnání, jež praktikuje moc na těle. Duše je účinkem a nástrojem politické anatomie; duše je vězením těla.

*

O tom, že trestání obecně a vězení zejména vyzdvihují politickou technologii těla, mne patrně nepoučila ani tak minulost, jako spíš přítomnost. V průběhu posledních let se vězeňské vzpoury objevují takřka po celém světě. Jejich cíle, jejich hesla a průběh v sobě měly zajisté něco paradoxního. Byly to vzpoury proti celé té fyzické mizerii, jež se datuje již více než jedno století: proti zimě, proti nedýchchatelnosti a přeplnění, proti zchátralému zdivu, proti hladu, proti bití. Ale byly to také vzpoury proti modelům vězení, proti utišujícím prostředkům, proti izolování, proti lékařské a vzdělávací službě. Byly to vzpoury, jež měly jen hmotné cíle? Byly to rozporuplné revolvy proti chátrání, ale i proti komfortu, proti dozorcům, ale i proti psychiatrům? Ve skutečnosti bylo tě-

matem všech těchto hnutí těla a hmotné záležitosti, tak jako tomu bylo u bezpočtu diskurzů, jež vězení produkuje už od počátku 19. století. Tyto diskurzy a vzpoury, tyto vzpomínky a invokativy byly ve skutečnosti nesený drobnými, nepatrnými materiálními věcmi. Pro toho, kdo chce, je snadné vidět v tom jen zaslepené požadavky či podezřívání tyto vzpoury z ovlivnění cizími strategiemi. Ve skutečnosti šlo o vzpoury na rovině těla, proti samotné konstrukci vězení. Otázkou nebylo to, zda je prostředí věznic příliš hrubé nebo příliš aseptické, příliš primitivní nebo příliš dokonalé, byla to materialita v té míře, v níž je nástrojem a vektorem moci; byla to celá ta technologie moci nad tělem, kterou již technologie „duše“ – praktikovaná vychovateli, psychology a psychiatry – nedokázala ani maskovat, ani kompenzovat z toho prostého důvodu, že je sama jen jedním z jejích nástrojů. Chtěl bych psát historii právě tohoto vězení, s celým tím politickým pohlcováním těla, jež se soustřeďuje v jeho uzavřené architektuře. Je toto ryzí anachronismus? Ne, považujeme-li psaní historie za vyjádření minulosti v termínech přítomnosti. Ano, považujeme-li to za psaní historie přítomnosti.²³

23) Budu studovat zrození vězení pouze ve francouzském trestním systému. Rozdíl v historických pramenech a v institucích by činily každý pokus o detailní zkoumání příliš náročný a každé usilí zachytit fenomén jako celek příliš schematické.

KAPITOLA II

LESK A SLÁVA VEŘEJNÝCH POPRAV

Až do Revoluce upravovalo obecné formy vykonávání trestů nařízení z roku 1670. Zde je hierarchie trestů, kterou toto nařízení předepisuje: „Smrt, mučení vedené při vyšetřování důkazů, dočasné galeje, bičování, veřejné odprošení, vyobcování.“ Významnou část tvoří fyzické tresty. Ty jsou ještě obměňovány podle zvyklostí, povahy zločinů a postavení odsouzených. „Trestem smrti se rozumí mnoho druhů smrti: někteří mohou být odsouzeni k oběšení, jiní k useknutí paže, k vyříznutí nebo probodení jazyka a následnému oběšení; jiní, za těžší zločiny, k lámání žalůz a k smrti v kole poté, co byly lámány jejich údy; jiní k lámání až k smrti, jiní ke škrcení a následnému lámání, jiní k upálení až k smrti, jiní k upálení poté, co byli nejprve škrceni; jiní k vyříznutí nebo probodení jazyka a následnému upálení až k smrti; jiní k roztrhání tahem čtvera koní, jiní k stětí hlavy, konečně jiní k proražení hlavy.“¹⁾ A Soulatges jakoby mimochodem dodává, že existují také lehké tresty, o nichž se nařízení nezmiňuje: zadoostičení poškozene strany, výstražná, pokárání, krátkodobé uvěznění, vykazání z určitého místa či oblasti, a nakonec pevné tresty: pokuly či konfiskace.

Nesmíme se však nechat zmást. Mezi tímto arzenálem hrůz a každodenní praxí byla citelná mezeřa. Přesněji řeče-

1) J. A. Soulatges, *Traité des crimes*, 1762, díl I, s. 169–171.